

B 86080

B 22020

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

111

SZIGETI LAJOS

JÓZSEF ATTILA KOSZTOLÁNYI-BÍRÁLATÁNAK LÍRAI FEDEZETE

SZEGED

1976

A "FELNÖTTSÉG" VÁLLALÁSA JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN
- József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete -

József Attila "Kosztolányi Dezső" címmel írott munkájáról a következőket olvashatjuk a Kritikai Kiadás /III. kötet, 1958./ jegyzeteiben: a költőnek "ez a nagy gonddal és szeretettel megírt sikerült bírálata ... még lényegében értékelésre vár."¹ A bírálat immáron több, mint negyven esztendő - 1935. június 15-én jelent meg "A Toll"-ban s nem csak a Kosztolányi-életművet, a két költő kapcsolatát illetően nagy jelentőségű, de a József Attila-versek élményanyagához, a versteremtés tudatosságához is sokban magyarázatul szolgálhat. Igaz, a tanulmány teljességre törő elemzése még mindig várat magára, néhány vonatkozásban azonban hivatkoznak már rá irodalomtörténészeink. Egri Péter azzal bizonyítja a bírálat jelentőségét, hogy rámutat: József Attila egy lényeges jelenségre figyel föl a Kosztolányi-verseket vizsgálva; arra, hogy "mennyre általános tulajdonsága Kosztolányi költészetének az álomszerűség."² A két költő hasonlóságát és különbségét is láttatja a József Attila-írás kapcsán. József Attila, költőtársa magatartását "a homo socialis moráljának magasáról bírálja az értelemnek saját költészetét is bevilágító fényével. Mert éppen a homo socialis magatartása révén tudta József Attila az álmok, látomások, ködök keletkezését és felszállását egyaránt ábrázolni, s ezáltal valóságos helyüket kijelölni, mozgásukat a külvilággal kapcsolatban ábrázolni." - írja Egri Péter most már a József Attila-i költészetre vonatkoztatva költőnk elméleti munkájának igazát.³ S ezzel, valamint a konkrét verselemzések segítségével a két költő

verseinek álomszerűségében felfedezhető különbséget mutatja ki.

Mi azonban, most a József Attila-írás egy másik - talán nem kevésbé lényeges - pontjára hívnánk fel a figyelmet. Arra, miben látja maga, József Attila a Kosztolányi-versek álomszerűségének a kulcsát: "...ha ír, ötven esztendőskorában is oly sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész világot, mint gyermek a tiltott gyümölcsöt. És a tárgyaknak, melyeket ma már önként, vagy ha úgy tetszik: belső kényszerből tesz a maga számára elérhetetlenné, képeit latin világosságu, kristályos rendbe foglalja, ahogyan az álomban is annyira helyén valónak látszik minden éber szemmel nézve különös, rendkívüli elem."⁴ Sarkitva fogalmazva: *már József Attila észreveszi* azt, amit az irodalomtörténész - Kiss Ferenc - vizsgál és bizonyít részletesen: Kosztolányi a szereplő klasszikusa.⁵ Kosztolányi számára a gyermekkorba való fordulás "csak" szerep, bár az "Esti Kornél"-szerephez hasonlóan nagyon komolyan vett, "szerencsés és termékeny szerep".⁶ Az "Őszi reggeli"-t elemezve írja József Attila: " - mintha az ötvenéves Kosztolányiban is a szegény kis gyermek panaszkodnék."⁷ A ciklus "komoly borongását" hangsúlyozva "A szegény kisgyermek panaszai"-ról is szól. A költőnek - általában - mint embernek a világról alkotott véleményét a megközelítés, az ábrázolás módjában véli tettenélni, s úgy érzi, mintha Kosztolányi azt sugallná: "csak akkor öleljük keblünkre a költőt, a gyermeket, ha panaszkodik."⁸ Csakhogy - itt fogalmazza meg József Attila mind Kosztolányi, mind pedig saját költészetével kapcsolatban a legfontosabbat - "A szegény kisgyermek panaszai"-ban *nincs semmi megfogható tárgyi sérelem* - olyan enyhe borzongás melege füllesztí át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé, amelyet mégis gyermekinek ítél költő is, olvasó is."⁹

Az, hogy József Attila Kosztolányi költészetében éppen a "megfogható tárgyi sérelem" hiányát fedezi fel, nemcsak a költőtárs iránti érzékenységet, elemző-, és kritikai készségét bizonyítja, hanem azt is feltételezi, hogy a szinte tételesen hangzó bíráló szavak mögött ott tudhatjuk a József Attila által már - emberi és költői problémaként egyaránt - megélt és nyilvánvalóan többszörösen megfogalmazott kérdéskomplexumot: saját gyermekkorához viszonyulását is. Mert amikor Kosztolányinak a gyermekkorba való fordulásáról, a "szerepről" szólt József Attila, akkor egyuttal - nyilvánvalóan - önmagát és saját költészetét is vizsgálat tárgyává kellett tennie. /Még akkor is, ha maga a bírálat ilyen személyességnek nem adhat teret./ Feladatunknak ezt tekintjük: *József Attila költészetében keresni meg a Kosztolányi-bírálatból kiragadott tételek alapját*. Vizsgálatunk vélt jogosságára a József Attila-életmű *következetessége* ad lehetőséget.

"ÜTÖTT GYERMEKKÉNT"

József Attila költészete bizonyítja, hogy nincs még egy költőnk, aki ilyen - egész életművét meghatározó - módon *küzdött* volna meg egyik legnagyobb költői élményének, *gyermekkorának újra- és újraértékelésével*, mert "ez a keserves gyermekkor a maga megaláztatásaival, lelki és fizikai nélkülözéseivel végigkíséri egész életútján és valóságos mitológiájává válik egész költészetének, amely témára való tekintet nélkül vissza-visszatér verseiben."¹⁰

Nem tekinthető véletlennek, hogy számos József Attila-vers már címében is a költő gyermekkorra utalását, gyermekkorához fordulását tükrözi.¹¹

Hogy a gyermekkori élmények mennyire meghatározóak voltak József Attila egész életében, azt minden életrajzírónál ékebben bizonyítja az a megrázó dokumentum, amely

pszichoanalitikai kezelése idején - alig egy évvel a Kosztolányi-bírálat megírása után - született. A "Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben"-t 1936 májusában írta, akkor, amikor "a fejébe vette, hogy testileg-lelkileg rendbehozza magát."¹² Teleírta az előre megszámozott százhetven lapos füzetet azzal a szándékkal, hogy "leszámol multjával, gátlás nélkül leírja minden érzését, minden gondolatát."¹³ A "Füzet" - melynek nagyobb része "csak kórlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt a nyilvánosság elé nem tartozó"¹⁴ - tele van a *gyermekkor kinzó-gyötrő emlékeivel*. Döbbenetes energiával felcsattanó soraiban összekeveredik a valóság a fantáziával, a megtörtént a meg nem történttel, az óhajtott a másként megvalósulttal; mégis tisztán kivehetők azok a pillanatok, amelyek a gyerekkori problémákat hozzák felszínre. A publikálható részletekből csak néhányat hadd idézzünk ennek bizonyítására: "Az a *szerencsétlen*, aki ezeket írta mérhetetlenül *dhítózik* szeretetre, hogy a szeretet vissza tartsa őt olyan dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. Őt olyasmiért *verték*, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. Ő az a *gyermek*, akit *nem szerettek* s akit ezen kívül azért *verték*, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik... meg az is oly *megalázó* volt, hogy én vigyek le egy tyukot legelni a térre és a többi fiuk röhögjenek ki és *megalázó* volt a menhelyi szalmakalap is - már messziről hirdette, hogy menhelyi a kabát is a kalapot kicsipkéztem nagyon *megverték*, én nem tudtam mást hazudni, mint hogy nem én csipkéztem ki másodszor is kicsipkéztem a szélét, *ismét* nagyon *megverték* pedig én úgy akartam otthon lenni - miért vagyok én menhelyi gyerek a *mama* eljött aztán *otthagytott* én azt hittem, hogy haza fog vinni ... talán csak azért várok többet a szerelemtől, mint amennyit kapok tőle, mert *verték*, mert azt akarták, dolgozzak és *nem engedtek játszani* öcsödön rossz volt kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis buza - minden arányosan hozzám, mint

ahogy minden arányos volt a nevelőapámhoz ..."¹⁵
Látható, ezek a "szabadötletek" a gyerekkori sérelmek egész sorát emelik ki.

Verseiben - igaz, a megfogalmazás más - is vissza-visszatérnek a gyermekkori élmények. Csakhogy, míg Kosztolányinál a gyermekkorra emlékezés legtöbbször a szépre, nemmesre való rácsodálkozással, nosztalgiával párosul, addig József Attilánál ez a multidézés a legmeggrázóbb, konkrét gyermekkori élményekre, sérelmekre utal. Így például a "Szabad-ötletek jegyzéké"-hez hasonlóan - költészetének is "állandó visszatérő figurája a *veréstől félő* vagy az igazságtalanul megkínzott, kimerülten, szipákolva siránkozó *kisfiú*."¹⁶ Konkrét, a mamától elszenvedett verésre utal vissza az "Egész testében" című verse:

Egész testében *reszket*, mint a *gyermek*,
kit rajtakaptak, hogy buktát lopott.

Felismerhető az élményalapja az 1924-ben, Makón született "A multkor szerda este" című versének is, melynek kézirataira "ismeretlen célból Kosztolányi nevét is aláírta" /V8. a Kritikai Kiadás jegyzeteivel: 1955-ös I. kötet. 405./:

És meghalt akkor szegény ángyikám
S öregem magam láttam ott heverni
és sirtam, igen, most másodikán,
mint *kisgyerek*, kit nagyon szoktak *verni*.

Leggyakrabban az öcsödi verések emléke hangzik fel verseiben, mint például a "Levegőt!" című, a Kosztolányi-bírálat-tal szinte majdnem egyidőben írott, egyik legérettebb, leg-szebb költeményében:

Én nem ilyennek képzeltem a rendet,
Pedig hát engemet
Sokszor nem is tudtam, hogy miért, *verték*,
mint apró *gyermeket*,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam - messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.

Ezek az élmények nem betegsége idején tűnnek fel verseiben már a korai művektől kísérik egész költészetét.

S hogy sok esetben szinte *versépitő*, *versmeghatározó* szerepük lesz, arra az is bizonyíték, hogy igen gyakran

kerül *rimhelyzetbe* a "*gyermek*" szó. S ha a "*gyermek*" sorvégi, rimhívó helyzetben jelenik meg, olyankor - érthető módon - igen gyakran a "verés"-sel cseng össze, mint ahogy fordítva: a "verés"-motivum is szükségszerűen a "*gyermek*"-motivumot vonzza magához.

Anyjához tér így az a *gyermek*,
kit idegenben löknek, *vernek*.

- írja az "Elégiá"-ban ugyanannak az élménynek a megszólaltatásával, amelyre a "Levegőt!" című versében is felfigyelünk már. A "Boldog hazug"-ban a lopásért - anyjától - kapott verést panaszolja fel /a rimben is/:

...kit más gyötörte anyám *vert meg*,
mert sápadt kézzel loptam én, a *gyermek*,
jól tudva már, hogy minden odavan.

A kései szerelmes versekben is felbukkan majd a rim, jól lehet ott már nem utal ilyen közvetlenül, egyértelműen a konkrét élményre. Mégis, potenciálisan benne rejlik annak ujrainírása. A "Ha nem szorítsz úgy"-kezdetű versében a görcsös szeretni és szeretvelenni-akarás kifejezését szolgálja a rimpár úgy, hogy a "verés"- től egészen a "halál" megfogalmazásáig jut el a költő:

Ha nem ölelsz, falsz, engem *vernek*
a fák, a hegyek, a habok.
Én úgy szeretlek, mint a *gyermek*
s épp olyan kegyetlen vagyok:
hol fényben fürdesz, azt a termet
elsötétítem - meghalok.

"A vásártéren ..." kezdetű, egy el nem készült nagyobb vers vázlatában is a "*gyermek*"-szó felel a "verés"-re, annak ellenére, hogy ez utóbbi itt egy nagyon is hétköznapi értelemben - mint sátorverés - szerepel. Látens módon ugyan, de bizonyos, hogy a már jelzett egyik alapvető létélmény determinálja itt is - többek között - a rimek imígyen történt egymásba kapcsolódását. /Annál is inkább valószínűnek tartjuk ezt, mert a "*gyermek*", "*vernek*"- gyakori egymásba kapcsolódása révén - szinte *szimbólum értékűvé* erősödik./:

A vásártéren sátrat ütnek, *vernek*
Süvölvények közt ácsorog a *Gyermek*
egy roskadozó deszkapolt előtt.

Igy, ezeket az akusztikai motivumokat¹⁷ figyelembe véve, együtt olvasva /hallva/, érthetjük meg igazán: milyen hallatlan emberi-költői energia szabadíthatta csak ki a költőt - ha rövid időre is - a gyermekkori verés-élmény meghatározottságából, hogy más rimfelelőt is hívhasson magához a "gyermek". Így lesz még inkább érezhetővé az "Óda" sorainak igazi súlya is. A vers második részének befejező sorai így hangzanak:

Ki mint vizesés önnön robajától,
elválsz tőlem és halkán futsz tova,
míg én, életem csucsai közt, a távol
közelében, zengem, sikoltom,
verődve földön és égbolton,
hogy szeretlek, te édes mostoha.

A "*verődve földön és égbolton*" visszautal a már sokszor hangoztatott és /mint láttuk/ az "Óda"-t követő versekben újra visszatérő gyermekkori élményre is: megfogalmazva a költő kétségbeesését, nagy magányosságát, szeretet- és szerelem-éhségét. A versrész utolsó sora is - melyben másodszor hangzik fel közvetlen módon a szerelmi vallomás - utal a múlt-ra: az "*édes mostoha*" jelzős szerkezetben ugyanis benne érezhető a költő anyaidézése is. Ezt igazolja a vers folytatása, a klasszikusan ódai harmadik rész, s különösen annak első sora, melyben a költő /költészetében nem egyedülálló módon/ önnönmagát a gyermekhez, szerelmét pedig az anyához hasonlítja, fölerősítve ezzel az érzés, a vallomás intenzitását is. A "gyermek" itt is sorvégi helyzetbe kerül, de nem a - második rész befejezéséből, a "*verődve*"- és az "*édes mostoha*"-kifejezésből adódó, az életmű logikájának e szempontból megfelelő - várható "*vernek*"-motivum válaszára:

Szeretlek, mint anyját a *gyermek*,
mint mélyüket a hallgatag *vermek*.

Az "Elégia" megírását követően született versben - az "Elégia" riméhez képest - látszólag csupán egyetlenegy fonéma

megváltoztatását mutatja a sorvégi összecsengés. S ha lá-
tensen mögötte érezzük is a már többször megfogalmazott
élményt, a leglényegesebb éppen az, hogy *ez az egyetlen fo-
néma=eltérés nagy változdsokat jelez*: egy súlyos élménynek
/a gyermekkorai verésnek és kiszolgáltatottságnak/ egy másik,
erős élmény /a szerelem teljessége/ általi felszabadítását,
feloldását. Jelzi e rimpár is a küzdelmet /a gyermekkor
"ellen" - a gyermekkorért/, amely különösképpen sajátja Jó-
zsef Attila költészetének az 1933-35-ös esztendőkből.

Nem idéztük teljes sorát azoknak a műveknek, amelyek
e belső küzdelem tanúi, verseiből csupán *egyetlen motívu-
mot emeltünk ki* azzal a céllal, hogy bizonyítsuk, József
Attila joggal veszi észre Kosztolányi költészetében a "meg-
fogható tárgyi sérelem" hiányát. József Attila számára ugya-
nis - mint láthattuk csak egyetlen motívumon keresztül is -
nem jelenthet felszabadulást a gyermekkorba való tudatos
visszafordulás, hiszen - boldogság- és szeretethiányát föl-
oldandó - hiába "keresi föl ifjúságát", mert *a gyermekkor-
ban csak fölerősödni érzi magányát és kiszolgáltatottságát*. Nem
menekülhet önnön multjába az, aki "útott gyermekként"
látja viszont sajátmagát. S József Attila nem is menekül,
hanem objektíven szemléli és tudomásul veszi multját: gyer-
mekkorát megidéző képei mindig hitelesek. A gyermeket kö-
rülvevő világ mindig konkrét, valós, "a tárgyak és a mozza-
natok nem elképzelt diszletek, hanem a történelmi valóság,
a gyerek társadalmi környezetének pontosan ábrázolt, közna-
pi elemei."¹⁸ "A szorongás ... - olvashatjuk a Levendél-Hor-
gas könyben - a tárgy fölé nő, de nem tárgyatlan."¹⁹ Bori
Imre is a gyermekkorban keresi a kiváltó okot, amikor az
elidegenedés néven nem nevezett megjelenését véli fölfedez-
ni József Attila lírájában. "Az elidegenedés - írja - még
a távoli gyermekkorban indul meg azzal, hogy személyt kel-
lett cserélnie - Attilából Pistává lennie; hogy a szeretet
csak vendég volt lakásukban, mert a mama nem ért rá szeret-
ni, hogy élete indulásánál ott állt Pócze Borbála, hogy

társtalanságát árvaság hatványozta. A "semmi ágán"-nak /ezt Bori, mint élethelyzet képzetét használja - Sz.L.;/ ezekben kereste magyarázatát, nem csoda tehát, hogy amikor létproblémáival foglalkozik, minduntalan a gyermekkor képei villannak fel, hogy tudatvilágában, metaforáiban egyet hirdet: "A kisgyerek, ki voltam, mégis él."²⁰ S a Bori Imre által is idézett verssorban benne rejlik József Attila tudatossága, az, ahogyan ő maga fogalmazza meg - nem egyszer - költői-emberi gondjainak egyikét: "A költő olyan, mint a kisgyermek." Ez az azonosítása gyermeknek és költőnek azonban *nem interpretálható oly módon, mint Kosztolányi*. Az ilyen megközelítés József Attilánál ritkább, s csak akkor ölt testet, ha boldogság-képzetének ad hangot. De még boldogság-képzetével is csak úgy azonosíttatik a gyermeklét, ha nem saját gyermekkorát jelenti, hanem absztrakcióként jelenik meg, mint például a "Március"-ban: "Boldog vagyok: gyermek a lelkem;", vagy egy prózai megnyilatkozásában: "Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat."²¹

Hogy az ilyen megközelítés ritkább József Attilánál, az természetes következménye a költői következetességnek és tisztességnek. József Attila a ténylegesen megélt élethez hűségesen és *hűen szólaltatja meg élményeit*.²² S arról nem feledkezhetünk meg, hogy már gyermekkor is más, mint Kosztolányié. Szabolcsi Miklós a teljes költői életmű megszabta dialektikával értékeli költőnk gyermekkorát, hangsúlyozva, hogy az "mindenestül korszerű, modern gyermekkor", mert "ha nyomorral s megaláztatással is volt teljes, nem szűkülkedött az újfajta életforma kialakításának, az újfajta kapcsolatok megszületésének, az összetartozásnak és szolidaritásnak jeleivel sem, s olykor, egy másfajta, nehezebben kiküzdött harmónia élményét is megadhatta neki. ... József Attila, a későbbi proletárköltő,

minden szempontból gyermeksége világába ereszti gyökereit; innen, a ferencvárosi házak világából hoz keserű élményeket, de hitet is, konfliktusokat is, de a feloldás lehetőségét is."²³

"ÉRETT FŐVEL"

Leggyakrabban éppen a felnőtté-válás igényének megszólaltatásakor, azzal párhuzamosan jelenik meg a "gyermek" is - mintegy jelezve, hogy a költőben feszülő ellentmondások egyik leglényegesebbike ez. Elengedhetetlennek látszik figyelni arra, hogy ez a komplexus *mindennapjaiban* is jelen volt. Ezt igazolja - többek között - Németh Andor emlékezése is. Amikor a pincér sorozatosan szerkesztő urnak szolítja, elkeseredetten panaszkodik barátjának József Attila: "Hiszen éppen az a baj, hogy a pincér mindig így szólít. Mit mondjak neki? Hogy szólítson mesternek, vagy Attilának? Még neki se legyen felnőtt?"²⁴

Költészetében is nyomon követhető a *gyermek-felnőtt ellentét*, s nemcsak az 1933-35-ös esztendőik jellemzője. Azonban, már itt is jelezniünk kell azt, hogy a gyermekkort idéző, arra visszautaló versek 1933-tól gyakoribbak. Ezt bizonyíthatja az "én, aki", "én, akit"-vonatkozó névmási szerkezetnek a kései versekbéli megszaporodása. Ez a vonatkozó névmási szerkezet - a maga multidezésével /pl.: "Én, akit fölthasít a ló, s a porból éppen hogy kilátszom..." /arra a mozzanatra utal, amely az "Eszmélet"-ben így jelenik meg: "Fölkereshetnéd ifjuságod."²⁵ Ez azonban már egy külön dolgot igényelne, mint ahogy annak vizsgálata is, hogy az "én nem tudom", "én nem tudtam" által jelzett - a *gyermeki gondolkodás* logikáját felelevenítő, a korai versekben gyakori - szerkezet elkülöníthető a "most már tudom"-, "már értelek"-, "csak most értem meg"-jelezte - a kései versekben általánossá váló, a *felnöttség tudatosságát* mu-

tató "felismerés-vers"nek nevezhető, az adott korszakra jellemző "modelltől".²⁶

A gyermek-felnőtt ellentét - mint jeleztük - *végig-kíséri egész költészetét*. Már 1926-ban rálel, mint ahogy a "Mégfáradt ember"-ben, mely - mint arra Szabolcsi Miklós rámutatott - nem csak ebből a szempontból, valóban határ-versnek tekinthető²⁷:

A folyó csöndes, nagy nyugalmat görget,
harmattá vált bennem a gond és teher;
se férfi, se gyerek, se magyar, se testvér,
csak megfáradt ember, aki itt hever.

"*Se férfi, se gyerek*" - írja, mintegy előrevetítve a felnőtté-válás szükségszerűségét. Az ugyancsak 1926-os, "Min-dig jótanácsot sziszegnek" című versében már szó szerint felhangzik az elengedhetetlen felismerés:

Szopós isten pelenka-lenben -
fenék szültek meg a szívemben:
kölyökséged örökidőnyi,
de végül is *fől kell már nőni!*

S későbbi versei mintha csak igazolnák a "kölyökséged örök-időnyi" korai megsejtését. A gyermeklét és a felnőttlét nem csak ellentétükben jelenik meg, de egymást szervesen kiegészítő kapcsolatukban is. Hol a félelem, hol a szorongás idézi meg a felnőtt férfiban a gyermeket s véle együtt a korai szituációkat:

Mi bánt? úgy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.

- írja a "Kirakják a fát"-ban, felidézve az életrajzokból /és saját vallomásaiból/ is ismert élményt, a ferencvárosi "fadobálókat", a falopást. A felnőtt férfiban csupán emlékként asszociálódnak ezek az élmények, de egy fordított s mégis tiszta logika szerint azonosul is a felnőtt s félelme gyerekkori önmagával és szorongásával:

A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.

S a következőkben megismétli a felismerést, amely a felnőtt minden-tudásával sulyosbodik:

A *kiskölyök*, ki voltam, ma is él
S a *felnőttet* a bánat fojtogatja.

Az ellentétben rejlő összehasonlítás lehetőségével és kifejezésével él majd 1936-ban a "Mint a mezőn" című versében is:

Mint a mezőn a *kisfiut*, ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna
kapkodott lábaival

...S a *gyermek* megindul a téren,
utja van ebben az időben -
így tört e vágy rám, ily eszeveszetten,
ily hirtelen, ily szilajon,
férfi létemre sirni kezdtem.

S a szintén 1936-os "...Aki szeretni gyáva vagy" című versében is rátalál az ellentétre:

...a *gyermek* rimázkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem; elpusztítalak.
Én *férfi* vagyok, nemes és konok,
nincs vigaszom s nem erényem a bánat.

A "Levegőt!" nem csak ellentétezésével emlékeztet a "Kirakják a fát" című versére. A kezdés is hasonló. A "Mi bánt?" ujrafogalmazásával kezdi a verset: "Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott hazafelé menet?" Itt, a "Levegőt!"-ben a lépteinek kiszolgáltatott falevelek emlékeztetik a költőt gyermeki önmagára, a megvert gyermekekre:

...és lábam alatt álmatlan forogtak,
ütött gyermekként csendesesen morogtak
a sovány levelek.

S a kép kitágul: a világnak ezek az apró elemei felnagyítódnak - magukba sűrítve immár nemcsak a *gyermekkor* és a *felnőttkor* közötti távolságot, de a "felnöttséggel" együtt járó felismeréseket is. A bánat itt már nem személyes, nem

egyéni; országossá, általánossá lesz: egy nemzet nyomorát jelenteti meg úgy, hogy az *"útött gyermek"* mellé odakerül a *"felnőtt balszerencse"* is:

És az országban a törékeny falvak
- anyám ott született -
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek,
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétpereg.

S aztán ismét a konkrét élmények törnek föl a tudat legmélyéről, de már nem létezhetnek a maguk konkrétságában, egyediségében. Ezért ismétlődik meg kétszer is ugyanaz a sor: "Oh, én nem így képzeltem el a rendet.", s a következő, már idézett versszak elején: "Én nem ilyennek képzeltem a rendet." Ezzel az ismétléssel is az kap hangsúlyt, hogy a konkrét, a ténylegesen megélt élmény kiváltotta tiltakozás nemcsak a gyerekkori verés ellen szól, hanem szélesebb értelmű: társadalmi jelentést nyer. A "Felnőttem már, szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szivemben a halál." - sem az egyedi létezés időfolyamatának a rendkívül érzéketes megjelenítése csupán, hanem egy társadalmi rendszer elégtelenségeire, a szabadság hiányára, hiányának iszonyatára utal. A vers folytatása hangot ad a felnőttiség: az *"érett fő" társadalmi jelentésének* is:

...De jogom van
és lélek vagy agyag
még nem vagyok s nem oly becses az irhám,
hogy érett fővel szótlanul kibírnám,
ha nem vagyok szabad!

Nem véletlen, hogy a vers befejezésében aztán újra megjelenik József Attila legtagabb értelmű szava: a *"rend"*:

Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

Itt azonban egy eljövendő, megvalósítandó "rend" képzeteként jelenik meg a motívum. A szabadság által teremtet

rend már nem a vasvilágé, hanem a szocializmus rendje. A töredékek között is találunk nem egy, a "Levegőt!"-tel rokon verset!/, amelyben együtt, egymást teremtve-szülve jelennek meg a motivumbokor elemei, hogy eggyéolvadásuk révén megszólalhasson a teljesség, a harmónia, az új rend igénye, követelése:

...A szabadság sétára megy,
kit könny és vér teremtett,
Kezénél fogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

Az utolsó sorok korábbi variánsában magát az újraszülés, újratemtés képzetét találjuk ott: "S a szabadság kihordja majd szép gyermekét, a rendet, az ágon a virág kihajt." *A szabadsággal szövetséges rend megteremtésének igényében kereshetjük a magyarázatát József Attila felnőtté-értelmezésének is*, mert "a felnőtté és a felszabadulás akarása összefonódik a társadalmi rend megváltoztatásának igényével, mert az egyén és a társadalom csak együtt lehet igazán nagykoru, csak együtt valósíthatja meg lehetőségeit."²⁸

Az "érett fő"-nek s az "elmék vagyunk"-nak: a nemes értelemben felnőtté-levésnek adja magyarázatát a "Majd emlékezni jó lesz" című versében is. A "suttyomban élőket" azonosítja itt a gyermekkel /gyermeteg jelentésével/ s keményen elutasítja magatartásukat:

Én ilyen gyermek nem vagyok. Fogamban
szaporodik az idegen anyag,
mint a halál is szivemben. Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van.

A versszak utolsó sora már határozottan fogalmazza meg a *felnőttiséget tudatosan vállaló* ember s különösképp a költő szükségszerű, kötelező feladatát. "A 'gyermek' motívum után ellenpontként, a diktatúrával szembeszegezve a 'meglett ember', az elkötelezett forradalmár szabadságot választó döntését, öntudatos magatartását fogalmazza meg, mint az "Eszmélet" X. tételében, egységbe fogva az egyén és a közösség érdekét" - hangsúlyozza Balogh László is.²⁹

Az "Eszmélet" VIII. tételének /egyike a "két legvivő-dóbb, kiegyensúlyozatlanabb, belsőleg is minden sorában el-lentétre építő"³⁰ versszaknak/ is van egy, a "meglelt ember"-re előre utaló jelentése.

Fülelt a csend - egyet ütött.
Fölkereshetnéd ifjúságod;
nyirkos cementfalak között
képzelhetsz egy kis szabadságot -
gondoltam. S hát amint fölállok,
a csillagok, a Göncölők,
ugy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgatag cella fölött.

Ugy tűnhet a "*Fölkereshetnéd ifjúságod*" és a "hát amint föl-düllok" egy kontextusba kerüléséből, hogy az utóbbinak lehet egy átvitt-jelképi értelmezése: a felnőttiséget a "tér és idő megbonthatatlan rácsai közé zártság"³¹-gal együtt és annak ellenében is vállaló, tudatossá váló ember megjeleni-tése is lehet ez. Így már előrevetíti a költő a IX. és X. szakasz mondandóját: "keménynek kell maradni, - az elfutó, puha, mégoly megejtő képzelet felett urrá kell lenni, - a vas világon, - a ráció, a törvény, az elmélet, az arany ön-tudat erejével."³²

Hogy valószínűsíthető a gyermekivel szembeállított felnőttiség-jelentése a "hát amint fölállok"-sornak, azt bi-zonyíthatja az utóbbinak későbbi újrafogalmazása a "Majd emlékezni jó lesz" című versben. A "szabatos szó"-nak ad tartalmat és jelentést a "fölállás": a társadalmi értelem-ben vett felnőtté-levés mozzanatában:

De *majd földüllok s zugom* nemsokára -
adjátok meg a munka örömet,
adjátok kedvet, nékem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára.

A közvetlenül halála előtt született versekben a felnőtt már nem a korábban megszokott, bizakodással teli tudatosság megtestesítője, hanem a gyerekkori aránytalanságokat is fel-idéző formában jelenik meg: "Karóval jöttél, nem virággal...", "Tejfoggal kőbe mért haraptál? Mért siettél, ha elmaradtál?

Miért nem éjszaka álmodtál? Végre mi kellett volna, mondd?" Kénytelen beismerni: "Le vagyok győzve." De még a halála előtti versekben is ott van - ha más formában is - a felnőtt-gyerek ellentétnek a konkrét élményeivel együtt való megjelenése: "...aranyat ígértél nagy zsákkal anyádnak és most itt csücsülsz." A "Talán eltűnök hirtelen" egész szerkezetét a felnőtt-gyerek ellentét determinálja, s így lesz egyuttal képileg is érzékelhetővé a távolság a gyermekkor és a közeledő, a megsejtett halál között: "Már bimbós gyermektestemet szemmaró füstön szárítottam". Föltörnek újra a távoli múlt emlékei is: "Dacból se fogtam föl soha értelmét az anyai szónak. Majd árva lettem, mostoha." S a kezdőkép, a "bimbós gyermektest" képzete magyarázza a vers befejezésének hallatlanul szép, tiszta, de fájdalmat s lemondást tükröző logikáját: "és most könnyezve hallgatom, a száraz ágak hogy zörögnek." Mert a "bimbós gyermektest" és a "száraz ágak" képzete között ott huzódik az egész megtett út /szinte megismételve a "Levegőt!" hasonló megoldását, ahol a falevelek asszociálják előbb a gyermekkort, majd a "felnőtt balszerencsé"-t/. S a töredékek között található "Éltem, így érdemeltem"- kezdetű verse is ugyanennek a "modellnek", ugyanennek a képi megoldásnak a jegyében született:

Bimbózó és kinyílt virággal,
mint kisgyerek virágos ággal
szendereg szívemben a vétek,
melyet szívesen büntetnétek.
...
elépedt kedvem, elapadt nedvem,
elszáradt ág tüze lobog,
a gyűlölet rívó szívemben.

Eltekintve e közvetlenül halála előtt született művektől - a választott versekkel azt kívántuk bizonyítani, hogy József Attila vállalni próbálta s hosszú időn keresztül *vállalni is tudta a "felnöttséget" költészetében*. Mert tudta, az emberidegen "rend" világából a proletár-költőnek nincs, nem lehet menekvése, "szembe kell vele néznie, éberén, hűvös, nyugodt pillantással; át kell tekintenie a maga egészében és

számba kell vennie minden szögletével, utjába eső tárgyával együtt."³³ Tamás Attila joggal mutat rá a Kosztolányi költészete és a József Attila-i költészet közötti ilyen különbségre: "míg Kosztolányi ijedten menekült a 'dolgok vadonából' egy-egy magányos, szelid szépséghez, József Attila fölismeri, hogy van fegyver ez ellen is: a fegyelem és az értelem."³⁴

A dolgozat arra szeretne volan föl hívni a figyelmet, hogy a József Attila által írott kritikáknak - s így a *Kosztolányi-bírálatnak* is - *lirai fedezetét jelentik a József Attila-versek*. Kosztolányi költészetét vizsgálva, elemezve, azt hiányolja vagy azzal ért egyet József Attila, amivel ő maga már megküzdött költői alkotásaiban; és arra mutat rá vagy azt figyelmeztet, ami számára is éppen a legnagyobb költői feladatot jelenti. Bizott abban, hogy Kosztolányi művészete "mégis társadalomalkotó erővé válik."³⁵ Bizott is ebben, mert saját költészete, költői eredményei biztosítékot jelenthettek az általa nagyra becsült költőtárs életműve számára is. Szeretnénk hinni, hogy sikerült bizonyítani: József Attila verseit olvasva tudjuk csak interpretálni József Attila elméleti munkáját: a Kosztolányi-bírálatot és érthetjük meg József Attila Kosztolányi iránti bizalmát is. Csak a "felnőtséget" vállalni akaró és vállalni tudó verseit olvasva értjük meg igazán az 1935-ös "Kosztolányi Dezső" című írásának befejezését, melyben magyarázatát adja, mit jelent számára a felnőtté-, a férfivá válás. Költőtársa nihilizmusát értékelve és bírálva, József Attila a "társadalmi elvben felfogott igazság" emberalkotó szerepét hangsúlyozza: "E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azok azonban, kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják maguktól 'ezt a nagy világot, mint a dióhéjt', bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez - hiszen alkot - Kosztolányi is ragaszkodik. A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható. Talán Kosztolányit

is elvezérli latin világosságu értelme a *társadalmi elvben felfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban.*"³⁶ Elengedhetetlennek látszik figyel-nünk ez utóbbi mondat egy aprócska elemére: az *is*-re, mely bizonyítékul szolgálhat az általunk mondottakra. "Talán Kosztolányit is" - mondja József Attila, hangot adva egyuttal költői önértékelésének, öntudatának. A Kosztolá-nyi-bírálat kapcsán tehát ő maga is megmérettetett, s a maga állította, mindannyiunknak szóló követelményeknek meg-feelvezve - férfivá, felnőtté lett.

S alig három évvel később, 1938-ban Fejtő Ferenc már arra hívja fel a figyelmet "A József Attila, a 'felnőtt'" című esszéjében, hogy "a *felnőtttség*, a *meglettség* József Attila számára több volt, mint amit általában értünk alatta ... A felnőtttségben ő szinte életkortól független, *er-kölcsi* eszményt, embert megváltó eszmét látott."³⁷ Fej-tő Ferenc, József Attila "felnőttségének" első méltatója - az életművet vizsgálva - bizonyítottan látja a költő iga-zát, mely szerint "a felnőtttség megteremtése magunkban s a társadalomban művészi és forradalmi feladat ... Ha forra-dalmat kívánt - írja a költőről -, hát *az értelem s fér-fiuság forradalmát!*"³⁸

A "felnőttséget" vállalva s költészetében e nagy vál-lalást megfogalmazva, József Attila példát s feladatot: *új költői-emberi magatartásformát* mutatott a jövőnek /je-lenünknek!/.³⁹

J E G Y Z E T E K

- ¹ József Attila: Kosztolányi Dezső. József Attila Összes Művei. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós. Budapest, 1958. III., 408.
- ² Egri Péter: Álom, látomás, valóság. Budapest, 1969. 34.
- ³ Uo. 34.
- ⁴ József Attila Összes Művei. III., 169.
- ⁵ Ahogy Kiss Ferenc - a Hedda-szerelem jelentőségére utalva - írja: "... Ez a boldog-fájdalmas állapot szabadtíjra fel s juttatja pompás, termékeny szerephez Kosztolányi lírájában a gyermeket. Nem csupán egy élményrétegről s nem egy téma-csokorról van tehát szó, hanem szerepről, amely az értékelést, az értelmezést s a közlést is meghatározza, tehát a mű egész jellegét."-Kiss Ferenc: A szerep-líra klasszikus ciklusa. Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 554.
- ⁶ Uo. 555.; Kosztolányi líráját elemezve Szauder József is "gyermekivé kimódolt vers"-ről, "szerepjátszós, alakoskodó 'kisgyermek'-vers"-ről, a "kisgyermek-maszkba bujás attitűdjé"-ről tesz említést. "Aszegény kisgyermek panaszai"-t vizsgálva pedig a következőket írja: "Szerepbe stilizált költő játszik előttünk a versciklusban, melynek költői hitelét az is bizonyítja, hogy korábbi-későbbi versekkel, nem oda készűltekkkel is bővíthető volt. Egy olyan 'kisgyermek' körültekintésének - nem eseménysovának - ciklusa készült el így, amelynek témáiban, hangnemében, stílusában a naiv képlátás és a felnőtt tréfás-ironikus szemlélete mélabus egyvelegbe olvad össze." - Szauder József: Kosztolányi Dezső költészete. Bevezető tanulmány Kosztolányi Dezső Összegyűjtött Versei I. kötetéhez. Budapest, 1962. 5-45.
- ⁷ József Attila Összes Művei. III., 168.; Az "ősz reggeli" Szauder József szerint is "A szegény kisgyermek panaszai"-nak őszére megy vissza. - Vö. Szauder József: I.m.38.
- ⁸ József Attila Összes Művei. III., 167.

- ⁹ Uo. 167.; Kiss Ferenc is hangsúlyozza a ciklus "látszólag együgyű oktalanságát" vizsgálva, hogy "valójában nagyon is raffinált naivság ez." - Kiss Ferenc: I. m. 556.
- ¹⁰ Gyertyán Ervin: József Attila alkotásai és vallomásai tükrében. Budapest, 1969. 19.
- ¹¹ Példaként csak néhányat azok közül, amelyekben a "gyermek" verbálisan is ott lelhető: "Mintha eltévedt gyermek volnék", "Mint gyermek", "Gyereksírás", "Gyermekké tettél", "Egy kisgyerek sir", "A gyerekszemű élet-tavon". A töredékek között található versek kezdősoraiban is: "A gyerekeket úgy szeretik" vagy "A költő olyan, mint a kisgyermek".
- ¹² Németh Andor: József Attila.[Budapest, 1944.], Cserépfalvi. 160.
- ¹³ Uo. 160.
- ¹⁴ József Attila Összes Művei. IV. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós. Budapest, 1967. 194.
- ¹⁵ József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben. József Attila Összes Művei. IV.; 28-34.; Az idézett szövegrészletek sorrendje megegyezik az eredeti sorrenddel, de - helyhiány miatt - az eredeti sortördelést nem követtük. /Szövegbeli kiemelés tőlem. Sz.L./
- ¹⁶ Németh Andor: József Attila és kora. Németh Andor: A szélen behajtva. Budapest, 1973. 382. /A kiemelés tőlem. Sz.L./
- ¹⁷ Vö. Tamás Attila: A költői műalkotások fő sajátosságai. Budapest, 1972. 203-5.; Akusztikai motívumnak nevezi a rimet és az alliterációt.
- ¹⁸ Levendel Julia-Horgas Béla: A szellem és a szerelem. /József Attila világképe/ Budapest, 1970. 35.
- ¹⁹ Uo. 35.
- ²⁰ Bori Imre: Eszmék és látomások. Tanulmányok. Novi Sad, 1965. 17. A távoli gyermekkori élményt- a személycserét - Németh Andor is alapélménynek tekinti s hangsúlyozza, hogy az mély nyomokat hagyott a költőben. Erre az alapélményre építi tulajdonképpen Németh Andor pszichológizáló megközelítését; egész élet- és életműelemzésének ez a kiindulópontja: "...ha élete végéig sajnó is lelkében a védekezésre képtelen, igazságtalanul büntetett gyermek méltatlankodása, a nagy elképedés, mely kicsi korában fejbe

kólintja, mégiscsak az, hogy őt, Attilát, Pistának szólítják. Vajon nem azért ütlegeti-e nevelőapja, hogy kiverje azt az Attilát belőle, akihez annyira ragaszkodik? ... A tompa eszű gazda idegenkedése a szokatlan névtől megzavarta a fiucska öntudatát. Innen hajtott ki a későbbi tudat-kettéhasadás." - Németh Andor: József Attila és kora. I. m. 382.

- 21 "Tudod, szívem mily kisgyerek " - írja a "Nem emel föl"-ben, s minthacsak erre válaszolna a "Március"-ban: "Boldog vagyok, gyermek a lelkem.". A rövid ideig tartó, a Flóra-szerelem nyújtotta boldogság és felszabadultság kifejezőjévé lesz a motívum. S ezt fogalmazza meg a "Szerkesztői üzenet"-ben is: "Nem értem, hogy miért volna alacsony rendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat, és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől, és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkösségetföltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek." - József Attila: Szerkesztői üzenet. József Attila Összes Művei. III., 186.
- 22 Bori Imre József Attila szürrealizmusát vizsgálva is hangsúlyozza, hogy verseiben "a megélt élet tragikuma döbbsent meg, minthogy József Attilánál életté lett, ami a szürrealista irodalomban és művészetben irodalom, álom, vágy maradt elsősorban. József Attila költői eredményei sem irodalmiak tehát elsősorban, nem mesterségesen előidézettek, hanem természetes módon, életéből következően adódtak." - Bori Imre: A szürrealizmus ideje. Újvidék, 1970. 120.
- 23 Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. Budapest, 1963. 177-8.
- 24 Németh Andor: József Attila és kora. I.m. 494.
- 25 Néhány példa a szerkezetre: "Anyjához tér így az a gyermek, kit idegenben löknek, vernek." /Elégia/. "Nézd! szólnék, de mit is mondjak? Meghallgat, de legbelül egy öregre figyel, ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott hajjal bolyong. -" /Hová forduljon az ember/. "Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, apja, ki tudja, hogy az életet halálra ráadásul kapja..." /Eszmélet/. "Én... ki ugrott volna egy jó szóra nyomban." /Emberiség/. "A gyermek, aki csügg anyja szerelmén, észreveszi, hogy milyen ostoba." /Kései sirató/. "Én ... ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál, mert az összejtig vagyok minden ő -" /A Dunánál/. "...nem voltam én sem az, akít a családfők kegyelnek." /Irgalom/. "A kisgyerek, kivoltam, mégis él még. A kis kölyök, ki voltam, ma is él." /Kirakják a fát/. "Én ..., kit más-gyötörte anyám azért vert meg, mert sápadt kézzel loptam, én, a gyermek." /Boldog hazug/. "Mint gyermek, aki bosszút esküdött." /Mint gyermek/.

"Én, aki vele mind csak hadakoztam, kibékülnék a harag-
vó halállal." /Flóra/. "Én, ki emberként vagyok élve,
boldog..." /Én, ki emberként/. "Én, akit föltaszít a ló,
s a porból éppen hogy kilátszom," /Bukj föl az árból/.
"S a gondra bátor, okos férfit, ki védte menthetlen ho-
nát," /Hazám/. "És tudom, mint a kisgyermek, csak az bol-
dog, ki játszhat." /Könnyű, fehér ruhában/.

- 26 Az utóbbi /a "most már tudom", "már értelek", "csak most
értem meg"/ "modellhez" sorolható versek gyakran egybees-
nek a Németh G. Béla által "időviszonyító"-nak nevezett
versekkel. Részben különböznek is /nem csak a "még" hi-
ányával/. Szerepük akkor érthető igazán, ha azt a József
Attila-itudatos felnőtté-válás szándéka és annak megvaló-
sítása, megvalósulása felől is vizsgáljuk. Így az "én nem
tudtam"-, "én nem tudom"-modellre válaszoló felelet-vers-
ként értékelhetők. - Vö. Németh G. Béla: Még, már, most.
/József Attila egy kései verstipusáról/. Németh G. Béla:
Mű és személyiség. Budapest, 1970. 671-700.; /Itt említ-
jük meg, hogy ugyanebben a kötetben a "szerep"-ről is
szól - Babits, Kosztolányi, József Attila versei alapján.
- Vö. Németh G. Béla: Az önmegszólító verstipusról. I.m.
621-671./
- 27 Szabolcsi Miklós: "Megfáradt ember". Irodalomtörténeti
Közlemények, 1973. 309-315.; A verset értékelve írja: "vég-
pontja egy fejlődésnek és megnyitója egy ujnak, a József
Attila-i költészet, világlátás, értés sok áramlatának."
A versszak utolsó soráról azt írja, hogy annak "minden
egyes szava mély fájdalomra figyelmeztet - a kineve-
tett, nőre vágyó kamasz-, az apátlan, anyátlan árva - a
nemzeti politizálásból kiábrándult lázadó - végül az, a-
kinek testvére van, de ez mégsem igazán az -, már ezek
a fájdalomok összegződnek itt. S még tágabban: a képeknek
van egy olyan 'szegényember'-rétege, amely a nehéz gyermek-
kor és kamaszkor - József Attila számára ekkor még jelen -
élményeiből táplálkozik."
- 28 Levendel- Horgas: I. m. 35.
- 29 Balogh László: József Attila. Budapest, 1970. 174.
- 30 Vö. Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez /József
Attila: Eszmélet/. Budapest, 1969. 58.
- 31 Vö. Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Já-
nostól József Attiláig. Budapest, 1964. 145.; - Hangsu-
lyozza az "Eszmélet" VIII. versszakával kapcsolatban:
"Épp a drámai fölismerés tudatosítja majd különös élesség-
gel a valóság törvényeit:tér és idő megbonthatatlan rácsai
közé zártságát."

- ³² Vö. Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez. 57.
- ³³ Tamás Attila: Költői világképek... 123.
- ³⁴ Uo. 123.
- ³⁵ József Attila Összes Művei. III., 170.
- ³⁶ Uo. 170., /A kiemelés tőlem. Sz.L./
- ³⁷ Fejtő Ferenc: József Attila, a "felnőtt". Népszava, 1938. február 27. 9.
- ³⁸ Uo. /A kiemelés tőlem. Sz. L./ Verseit vizsgálva Fejtő a következőképpen értelmezi a József Attila-i "felnöttséget": "Felnöttté lenni annyi, mint keresztül esni egy külső vagy belső hajótörésen, az élet kijózanító tanításában részesülni. A felnöttséég nem gyávuást jelent, hanem az illuziók szerteoszlasát, a valóság megismerésének kényszerét. A felnöttséég reménytelenséeggel és szörnyű magánnyal kezdődik. A felnöttséég az élet és a halál tudomásuávétele. ... A felnőtt ember jogot és felelőssééget érez. Jogot a szabadságra s felelőssééget: helytállani. Nemcsak magáért, a közösséégért is. József Attila érezte ezt a felelőssééget, mint kevesen. Ez az érzet lett felnöttséégi rendszerének tengelye." - Fejtő Ferenc: i.m.
- ³⁹ Hivatkozás helyett: ezuton mondok őszinte köszönetet Ilia Mihálynak és Szőke Györgynek, akik munkám irányításában tanácsaikkal segítségemre voltak.

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
(SECTIO PHILOLOGICA)

Nyelv és irodalom. I. 1955.

Nyelv és irodalom. II. 1956.

Irodalom. I. 1958.

Irodalom. II. 1959.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus I. (1960—1961) 1961.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus II. 1962.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus III. 1963.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IV. 1964.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. V. 1965.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VI. 1966.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VII. 1967.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VIII. 1968.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. 1969.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. 1971.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XII. 1972.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. 1973.